

## O SLOVANSKIH LINGVISTIČNIH ATLASIH

V povojnih letih se je močno razmahnila lingvogeografska obdelava slovanskih jezikov. Izšla je vrsta nacionalnih in regionalnih lingvističnih atlasov,<sup>1</sup> veliko jih še pripravljajo.<sup>2</sup> Po 4. slavističnem kongresu v Moskvi l. 1958 se je začel uresničevati zelo pomemben mednarodni projekt: izdelava vseslovenskega lingvističnega atla. Le-ta bo zajemal gradivo iz približno 850 krajev, razporejenih po slovanskem jezikovnem ozemlju v Evropi, pri zbiranju materiala in sestavljanju zemljevidov pa sodelujejo dialektologi vseh slovanskih ter nekaterih sosednjih dežel. Nekaj poskusnih zemljevidov tega atla je že izšlo.<sup>3</sup>

Začetek lingvistične geografije sega v zadnjo četrtino prejšnjega stoletja. Projekt prvega jezikovnega atla je delo nemškega jezikoslovca Wenkerja. Ta je začel zbirati dialektološki material l. 1876, in sicer tako, da je razposlal posebno vprašalnico — 40 stavkov v knjižni nemščini, ki naj bi jih v vsakem kraju učitelj prevedel v tamkajšnje narečje. Dobil je približno 45 000 odgovorov. Na njihovi osnovi je sestavil okoli 1500 leksikalnih, fonetičnih in morfoloških zemljevidov, na vsakem je kartografirana po ena beseda. Izredno gosta mreža krajev je otežila tehnično izvedbo zemljevidov. Po Wenkerjevi smrti so njegovi učenci to delo nadaljevali. Atlas je začel izhajati petdeset let po začetku zbiranja gradiva ter je vključeval le del Wenkerjevih zemljevidov.<sup>4</sup> Način zbiranja z množico strokovno nepripravljenih sodelavcev danes ne velja več za zanesljivega.

V Franciji sta se sestavljanja lingvističnega atla lotila J. Gilliéron in E. Edmont, in sicer na precej drugačen način. Omejila sta se na 638 krajev, v katerih je zbral gradivo Edmont sam. Skromnejši cilj je omogočil, da so atlas, ki vsebuje skoraj 2000 kart, zaključili in izdali v letih 1900—1912.<sup>5</sup> Francoska vprašalnica je bila sestavljena iz posameznih besed, ki naj bi prikazale fonetske zakone in leksikalno raznolikost, ter iz besednih zvez, ki naj bi osvetlile mor-

<sup>1</sup> *Atlas russkix narodnyx govorov central'nyx oblastej k vostoku ot Moskvy, Moskva, 1957 (ARNG)*. — *Mały atlas gwar polskich, I—III, Wrocław-Kraków, 1957—60; IV—XIII, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1961—70 (MAGP)*. — *Dyjalektalagičny atlas belaruskaj movy, Minsk, 1965 (DABM)*. — *Bälgarski dialekten atlas, I—II, Sofija, 1964—66 (BDA)*. — *Sorbischer Sprachatlas, I—IV, XI Bautzen, 1965—75 (SS)*. — *Atlas slovenského jazyka, I, Bratislava, 1968 (ASJ)*. — *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich, I—XII, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964—70, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1971—75*.

Od regionalnih atlasov naj tukaj omenim le dva: Dzendzelivskij J. O., *Lingvističnyj atlas ukrajins'kyx narodnyx hovoriv Zakarpats'koj oblasti USSR, I—II, Užhorod, 1958—60*; S. B. Bernštejn, V. M. Illič-Svityč, G. P. Klepikova, T. V. Popova, V. V. Usačeva, *Karpatkij dialektologičeskij atlas, Moskva, 1967*.

<sup>2</sup> *T. Logar, O pripravi slovenski lingvistični atlas, Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego Nr. LX, Prace językoznawcze 5, str. 405*. — *J. Vučković, O jugoslovenskom radu na dijalektološkim atlasima, Makedonski jazik XI—XII, Kn. 1—2, 1960—61, str. 213*. — *Ukrajins'ka lingvistična geografija, Kyjiv, 1966*. — *J. Voráč-M. Racková, Práce na českém jazykovém atlase, Slovo a slovesnost 29, 1968, str. 312*.

<sup>3</sup> *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas, Materialy i issledovanija 1971, Moskva, 1974*.

<sup>4</sup> *Wrede F., Deutscher Sprachatlas auf Grund des von Georg Wenker gegründeten Sprachatlas des Deutschen Reichs, Marburg, 1926*.

<sup>5</sup> *J. Gilliéron et E. Edmont, Atlas linguistique de la France, Paris, 1900—1912*.

fološke in sintaktične razlike. Na eni karti je obdelana vedno le ena beseda ali besedna zveza, in sicer tako, da je ob vsakem kraju zapisana odgovarajoča oblika.

Lingvistična geografija je prinesla mnogo novih pogledov na jezik, porušila je do tedaj nekoliko poenostavljene pojme o dialektih in mejah med njimi ter vpeljala novo metodo zbiranja in obravnavanja jezikovnega gradiva. Nova metoda se je hitro razširila in prišla tudi k Slovanom. Še pred izidom francoskega atlasa so zbirali narečno gradivo in risali dialektološke karte. Pri več slovanskih narodih so, podobno kot Wenker, zbirali narečno gradivo z razpošiljanjem vprašalnic, na katere so odgovarjali podeželski intelektualci. Četudi odgovori niso bili vedno zanesljivi in niso prihajali enakomerno iz vseh krajev, pomeni takšno zbiranje veliko obogatitev znanja o dialektih, saj so zbirali podatke iz veliko več krajev, kot so jih mogli zbrati dialektologi prej, na podlagi lastnih potovanj in raziskav. Na osnovi nekaterih teh vprašalnic so bili narejeni tudi narečni zemljevidi.

Ena prvih slovanskih dialektoloških kart, narejenih na osnovi vprašalnice, je karta ukrajinskih narečij iz l. 1872.<sup>6</sup> Za ruska narečja sta pod redakcijo Šahmatova izšli dve obsežni vprašalnici, ena za severna in ena za južna narečja.<sup>7</sup> Za beloruščino je tako vprašalnico sestavil Karski, ki je zbrano gradivo uporabil za zemljevid v svoji monografiji »Belorusi«,<sup>8</sup> za slovaščino F. Pastrnek,<sup>9</sup> za bolgarščino pa B. Conev.<sup>10</sup> Po izidu francoskega atlasa so nastali prvi slovanski regionalni atlasi, pa tudi več projektov za nacionalne atlase, ki pa se pred drugo vojno niso uresničili. Na prvem slavističnem kongresu v Pragi je Meillet predlagal, da bi sestavili vseslovanski lingvistični atlas,<sup>11</sup> B. de Courtenay pa se je zavzel za proučevanje izoglos, ki tečejo po vsem slovanskem ozemlju.<sup>12</sup> Tudi ta zamisel se je začela uresničevati šele po vojni.

Prvi slovanski jezikovni atlas obravnava prav naš jezik. To je Tesnièreov Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en Slovène, ki je izšel l. 1925 v Parizu. Tesnière je zanj sam zbral gradivo in ga sestavil po istih načelih kot Gilliéron, le da je v njem obdelal en sam pojav — dvojino. Atlas ima približno 70 zemljevidov, na vsakem je kartografirana po ena beseda ali besedna zveza v dvojnini. Vendar je slovenščina potrebovala še osnovno in obenem celovito obdelavo, ki jo je opravil Fr. Ramovš. V Slovenski dialektološki karti je območja

<sup>6</sup> K. P. Mihalčuk, Narečija, podnarečija i govory Južnoj Rossiji v svjazi s narečijami Galičiny, Trudy etnografičesko-statističeskoj ekspedicii v Zapadno-russkij kraj, Jugozapadnyj otdel, Materialy i issledovanija sobrannyje P. P. Čubinskim, SPb., 1872, str. 453—512. — V istem zborniku je vprašalnica: J. P. Novickij, Programma dlja ukazanija osobennostej mestnyx narodnyx govorov v Južnoj Rossiji, str. 527—600.

<sup>7</sup> Programma dlja sobiraniija osobennostej narodnyx govorov, I Programma dlja sobiraniija osobennostej severnovelikoruskogo narečija, SPb., 1896, II, Programma dlja sobiraniija osobennostej južnovelikoruskogo narečija SPb., 1896.

<sup>8</sup> Programma dlja sobiraniija osobennostej govorov belorusskogo narečija IORJaS, t. II, kn. 2, SPb., 1897.

<sup>9</sup> Studiovanie slovenčiny, Slovenské pohľady, XIII—XVII, 1893—97.

<sup>10</sup> Programa za izučavane na bälgarskite narodni govori, Sbornik na narodni umotvorenija, kn. XVI—XVII, 1900, str. 879—911.

<sup>11</sup> L. Tesnière, Po voprosu o dialektologičeskom jazyka, Vo-prosy jazykoznanija, 1966, No. 5, str. 111.

<sup>12</sup> J. A. Baudouin de Courtenay, Izoglosy w swiecie językowym słowiańskim, Sbornik prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929, Praha, 1932, str. 448.

posameznih narečij opredelil tako, da je upošteval več kot 1000 jezikovnih pojavov.<sup>13</sup> Ramovš je naredil tudi načrt za slovenski lingvistični atlas ter zanj sestavil vprašalnico.<sup>14</sup> Po nekoliko predelani vprašalnici so začeli zbirati slovensko narečno gradivo l. 1951. Vprašalnica vsebuje vprašanja iz fonetike in morfolgije. Zdaj je gradivo že skoraj vse zbrano in čaka kartografske obdelave.

Opisala bom na kratko način ter načela, po katerih je izdelano šest slovanskih nacionalnih jezikovnih atlasov, ki so že izšli oziroma začeli izhajati: *Atlas ruskih narečij vzhodno od Moskve* (ARNG), *Dialektološki atlas beloruskega jezika* (DABM), *Bolgarski dialektološki atlas* (BDA), *Atlas slovaškega jezika* (ASJ), *Mali atlas poljskih narečij* (MAGP) in *Lužiškosrbski jezikovni atlas* (SS). Primerjava med njimi nam razkriva široko in zapleteno problematiko, od bolj tehničnih vprašanj, kot so število raziskanih krajev ter število in strokovnost izpraševalcev, do teoretičnega vprašanja, kateri pojavi bodo kartografirani in na kakšen način se bo to zgodilo.

Začetni deli pri jezikovnih atlasih sta sestava vprašalnice in določitev krajev, kjer bodo zbirali gradivo. Obseg vprašalnice ne sme biti prevelik, pač pa mora čim bolj popolno zajemati vse plasti jezika: fonetiko, morfologijo, sintakso in leksiko. Sintaksa je v slovanskih atlasih slabo obdelana: v poljski in lužiškosrbski vprašalnici sintaktičnih vprašanj sploh ni, v ruski, beloruski in bolgarski pa ji je posvečenih le nekaj vprašanj. To je razumljivo, saj je sintaksa v dialektologiji še slabo raziskana, obenem pa je sintaktične pojave težko zapisovati. Med leksikalnimi vprašanji pa je večina vprašanj terminoloških (tj. od pomena k besedi) in ponavadi le malo semantičnih (tj. od besede k pomenu).

Število raziskanih krajev je odvisno od materialnih možnosti in velikosti naroda. Manjši narodi imajo tu seveda lažjo nalogo. Slovaki so zbirali gradivo v vseh krajih, Bolgari v vseh krajih s starim prebivalstvom, zelo gosta je tudi mreža krajev pri Lužiških Srbih, bolj redka pri Rusih in Belorusih, zelo redka pri Poljaki. Zbiranje gradiva vodijo dialektologi, v večji ali manjši meri pa po navadi sodelujejo še študentje. Tudi tu velja, da je na manjšem ozemlju lažje delo, ker zahteva manj zbiralcev in se dajo zato bolje pripraviti. Za ARNG in DABM so zbirale gradivo stotine študentov, kar je, zlasti na začetku, do neke mere slabo vplivalo na kakovost gradiva. Seveda pa je pri velikih narodih drugače gradivo nemogoče zbrati.

Precej se razlikujejo nazori sestavljalcev atlasov o tem, kaj se da kartografirati. Razhajanja nastopajo predvsem pri kartografiranju slovničnih pojavov, ki jih najdemo v neomejenem številu besed. Medtem ko SS (najbolj dosledno), ARNG, DABM, BDA ter deloma MAGP skušajo prikazati te pojave abstrahirano od konkretne leksike (v ARNG najdemo zemljevide, na katerih je prikazana razširjenost akanja oziroma okanja, izgovora priporniškega oziroma zaporniškega *g* itd.), prikazuje ASJ te pojave vedno na osnovi posameznih besed. Nadalje so razlike tudi v obremenjenosti zemljevidov. Tu se družita ASJ in BDA, ki ponavadi prinašata na enem zemljevidu le eno dialektno razliko. Takšni zemljevidi so zelo pregledni, so pa nekoliko poenostavljen prikaz resničnega stanja, saj se besede oziroma jezikovni pojavi večkrat razlikujejo

<sup>13</sup> F. Ramovš, Slovenska dialektološka karta, Ljubljana, 1951, str. 25.

<sup>14</sup> T. Logar, O pripravah za slovenski lingvistični atlas, *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego* Nr. LX. *Prace językoznawcze*, z. 5, str. 405, 1963.

med seboj po nekaj lastnostih hkrati. Ostali atlasi poskušajo na nekaterih zemljevidih kartografirati zapletene realne odnose s pomočjo različnih grafičnih sredstev, barvnih znakov, ploščin, izoglos, napisov itd. Tako lahko prikažejo več razlik na enem zemljevidu, npr. fonetične, besedotvorne in leksikalne variante ene besede. Takšni zemljevidi so sicer težje čitljivi, so pa bogatejši s podatki.

#### Atlas ruskih narečij vzhodno od Moskve

Prednica ruskega dialektološkega atlasa je *Dialektološka karta ruskega jezika v Evropi*, ki je izšla l. 1914.<sup>15</sup> Njeni avtorji N. N. Durnovo, N. N. Sokolov in D. N. Ušakov so s pomočjo vprašalnice,<sup>16</sup> v kateri so bile sistematično obdelane do tedaj znane narečne oblike v fonetiki in morfologiji, bolj šibko pa v sintaksi in leksiki, ter z dopisno zbiralno metodo sestavili dialektološki zemljevid vzhodnoslovanskih jezikov, na katerem so na osnovi nekaj fonetičnih in morfoloških pojavov določili meje med narečji. Kljub zastareli metodi zbiranja in nepopolnim podatkom je to delo na splošno dobro prikazalo meje med glavnimi narečji, tako da veljajo z nekaterimi popravki še danes.<sup>17</sup> Kakšne bistvene spremembe v razporeditvi narečij lahko pričakujemo šele po izidu vseh vzhodnoslovanskih atlasov.<sup>18</sup>

Med obema vojnama so začeli pripravljati ruski dialektološki atlas dialektologi, ki so bili somišljeniki marrizma. Izdelali so novo vprašalnico (Voprosnik IJaM, 1936), organizirali množično zbiranje ter izdali poskusni atlas.<sup>19</sup> Dialektološko delo tega kolektiva je imelo napake celotne marrovske koncepcije, neznanstvenost in površnost. Po l. 1950 so njegovo delo ustavili.

L. 1959 se je organiziral nov dialektološki center v Moskvi (sedež marrovcev je bil v Leningradu), ki nosi danes ime Inštitut za jezikoslovje. Le-ta je začel vzporedno in naslanjajoč se na tradicijo *Dialektološke karte ruskega jezika v Evropi* ravno tako pripravljati jezikovni atlas. Voditelj kolektiva in njegov glavni teoretik je bil R. I. Avanesov. Šele delo te skupine je rodilo uspeh. Najprej so sestavili novo vprašalnico.<sup>20</sup> Ker je ruski jezik razširjen na ogromnem ozemlju, so morali celo ozemlje razdeliti na 11 delov, vsak del naj bi bil obdelan v posebnem zvezku atlasa. Predviden pa je še zaključni zvezek, v katerem bi bila prikazana diferenciacija najvažnejših jezikovnih pojavov na ce-

<sup>15</sup> Opyt dialektologičeskoj karty russkogo jazyka v Evrope s priloženjem očerka ruskoj dialektologiji, Sostavili členy komissija N. N. Durnovo, N. N. Sokolov, D. N. Ušakov, Trudy MDK, vyp. 5, Moskva, 1915.

<sup>16</sup> Programma dlja sobiranja svedenij, neobxodimyx dlja sostavlenija dialektologičeskoj karty russkogo jazyka, I, Južnovelikoruskije govory, Russkij filologičeskij vestnik, t. LXI, 1909, str. 224—254; Programma dlja sobiranja svedenij, neobxodimyx dlja sostavlenija dialektologičeskoj karty russkogo jazyka, II, Severnovelikoruskije i srednevelikoruskije govory, RFV, t. LXVI, 1911, str. 177—192.

<sup>17</sup> R. I. Avanesov, Očerki ruskoj dialektologiji, Moskva, 1948, str. 215.

<sup>18</sup> K. Zaxarova, V. Orlova, Gruppirovka govorov russkogo jazyka po danym lingvističeskoj geografiji, Voprosy jazykoznanija, 1963, No. 6, str. 20—36. — Lingvističnaja geografija i grupovka belaruskix gavorak, Minsk, 1968, 1969.

<sup>19</sup> M. D. Mal'cev, F. P. Filin, Lingvističeskij atlas rajona ozera Seliger, Leningrad, 1948.

<sup>20</sup> Programma sobiranja svedenij dlja sostavlenija dialektologičeskoj karty russkogo jazyka, Jaroslavl', 1945.

lem ozemlju, ter dopolnilni zvezek, ki bi prikazal stanje ruske dialektologije pred sestavo atlasa.

Najprej so začeli pripravljati del, ki obsega teritorij vzhodno od Moskve. V razmeroma zelo kratkem času (1946—1951) so zbrali gradivo in ga kartografirali. ARNG je izšel l. 1957 v dveh delih: v prvem delu so zemljevidi, v drugem pa uvodni članki, seznam raziskanih krajev, zbiralcev, bibliografija in komentarji k zemljevidom. V naslednjih letih so sestavili še nekaj zvezkov. Podatke teh atlasov uporabljajo za nadaljnje dialektološke raziskave,<sup>21</sup> vendar atlasli še niso izšli.

Za ARNG so raziskali 965 krajev, v atlas pa so jih vključili 938, deloma zato, ker je bila mreža krajev ponekod pregosta, deloma zato, ker je bil material iz nekaterih krajev nezanesljiv. Povprečna razdalja med dvema krajema je 15 km, povprečna gostota pa 1 kraj na 225 km<sup>2</sup>, mreža je torej zelo gosta (v francoskem atlasu 1 kraj na 830 km<sup>2</sup>). Kriterija za izbiro krajev avtorji niso razložili, je pa prebivalstvo na tem ozemlju etnično precej razgibano: poleg Rusov živi na vzhodu še veliko drugih narodnosti, čuvaška, tatarska, marijska, mordvinska. Gradivo so zbirali študenti in učitelji s 17 visokošolskih zavodov pod vodstvom dialektologov z Inštituta za ruski jezik (od l. 1950 Inštituta za jezikoslovje). Ti so vsako leto organizirali zbiralne ekspedicije in dialektološka posvetovanja, vendar vseh zbiralcev niso mogli neposredno voditi. Po navadi so v vsakem kraju delale skupine 2 ali 3 ljudi, za informante pa so si izbrali 3 do 4 ljudi starejše generacije, ki so bili rojeni in so živeli pretežno v raziskovanem kraju. Princip večih informantov se razlikuje od klasičnega francoskega, ki rabi v vsakem kraju le enega, vendar je zanesljivejši, saj hitro pokaže možne individualne posebnosti govorjenja.

Način zapisovanja za ARNG je precej težaven. To je deloma pogojeno z naravo vprašalnice, kjer posamezna vprašanja pogosto ne zahtevajo samo ene določene besede, ampak čim več primerov, ki naj prikažejo splošno zakonitost, in katerih izbor glede na natančnost fonetične in morfološke diferenciacije ni lahek. Poleg tega je bilo treba zbrati gradivo posredno, med pogovorom, ne pa z neposrednim izpraševanjem, da ne bi vplivali na odgovor. Pri tako velikem številu zbiralcev ter razmeroma zahtevni vprašalnici so se seveda pojavile pomanjkljivosti, npr. premalo ali neustrezni primeri pri slovničnih vprašanjih ter nejasen pomen zapisanih besed pri leksikalnih vprašanjih, zato nekaterih pojavov niso mogli kartografirati.

Vprašalnica v največji meri opredeljuje vsebino atlasa, dobro vprašalnico pa se da sestaviti šele potem, ko so narečne razlike nekega jezika že dokaj dobro poznane. Vprašalnica za ARNG (ponatisnjena je v uvodnem zvezku atlasa) obsega 294 vprašanj, razdeljena je na 4 oddelke: fonetiko (67 vprašanj), oblikoslovje (50 vprašanj), skladnjo (22 vprašanj) in leksiko (153 vprašanj). Kljub temu, da je leksiki odmerjeno največ vprašanj, je težišče vprašalnice na fonetiki in oblikoslovju. Vprašanja s teh dveh področij dokaj popolno zajemajo znane narečne pojave. Narava teh razlik je drugačna od leksikalnih, saj gre tu za bolj ali manj omejeno število zakonitosti, ki velja za neomejeno število besed, medtem ko gre pri leksikalnih razlikah za neomejeno število razlik med

<sup>21</sup> Voprosy teoriji lingvističeskoj geografiji, red. R. I. Avanesov, Moskva, 1962, str. 193.

posameznimi besedami, zato bi moralo biti število leksikalnih vprašanj znatno večje od slovnčnih.

Tipični formulaciji za leksikalna vprašanja sta: »Kako se pri vas imenuje...?« in »Ali uporabljate pri vas besedo... in kakšen pomen ima?« Prva vrsta vprašanj je terminološka, druga pa semantična. Semantičnih vprašanj je precej manj kot terminoloških. Besede, ki jih vprašalnica vsebuje, so pretežno imena za predmete iz kmečkega življenja: za hišo in njene dele, hlev, ograjo, gospodarska poslopja, poljedelsko orodje (plug, kosa, cepec), posoda, obleke, poljščine, živali itd. Sibko je zastopana v vprašalnici skladnja, ki se med ruskimi narečji ne razlikuje dosti, je pa tudi slabo raziskana. Sestavljalci atlasa menijo, da bo treba nekoč sestaviti novo serijo atlasov, posvečenih prav leksiki in skladnji.

Pri fonetičnih in oblikoslovnih vprašanjih prihaja do izraza osnovna značilnost ARNG, namreč težnja zajeti teritorialno diferenciacijo celotnih pojavov na osnovi neomejenega števila besed. Vprašanja v prvih dveh oddelkih so sestavljena npr. takole: »Kakšen samoglasnik se izgovarja v prvem zlogu pred naglasom na mestu črke *o*. Ali se izgovarja *o* ali *a* ali *ə*?

- a) *stolý* ali *stalý*, *noǵí* ali *nagí*... (sledí več primerov)  
 b) *vodá*, *vadá* ali *vǎdá*; *noǵá*, *nagá* ali *nǎǵá*...  
 c) *vodǒj* ali *vadǒj*; *noǵǒj* ali *nagǒj*...

Gradivo je razdeljeno na točke glede na kvaliteto naglašene samoglasnika. Zbiralci morajo po možnosti zapisati vse navedene primere in dodati čim več svojih. Na osnovi odgovorov na to in še nekaj naslednjih vprašanj si lahko sestavljali zemljevidov ustvarijo sliko o sistemu nenaglašene vokalizma v nekem narečju. Na ta način so obdelane fonetične in oblikoslovne razlike. Da so avtorji zemljevidov določili stanje v kakšnem narečju, so morali dobiti čim več primerov za kakšen pojav, prav gotovo pa vse tiste, ki so navedeni v vprašalnici. Pri pojavih, ki nastopajo v majhnem številu besed, je bilo posebno važno, da so bile v odgovorih navedene iste besede, sicer gradivo ni bilo primerljivo. Če so zbiralci zabeležili precejšno število besed ob kakšnem pojavu, poleg tega pa še različne, je bilo gradivo neuporabno. Avtorji ARNG naštevajo več vprašanj, pri katerih je šlo gradivo v izgubo.

Zemljevidov, ki kažejo posamezne jezikovne pojave, je v ARNG 241, poleg tega je še 8 pomožnih zemljevidov, na katerih so prikazane nekatere zgodovinske meje ter administrativna razdelitev ozemlja, na koncu pa je 30 zemljevidov s snopi izoglos. Zemljevidi si sledijo približno v takem zaporedju kot vprašanja v vprašalnici. Kartografirani pojavi imajo različen položaj v jezikovni zgradbi. Prikazujejo razlike v eni besedi, v skupini besed ali pa v celotnem pojavu, abstrahiranem od konkretne leksike. Tudi pojav ima lahko različen obseg, lahko zajema razliko v enem glasu (npr. *g:ɣ*), v paradigmi (npr. *deduška*, *deduški*; *deduška*, *deduška*), ali pa v tako zapletenem sistemu, kot je vokalizem prvega zloga pred naglasom po mehkih soglasnikih. Vsi pojavi niso primerni za skupno kartografiranje. Včasih se izoglosa kakšne besede, v kateri določen pojav nastopa, znatno razlikuje od izoglose samega pojava. Takrat je najbolje kartografirati tako besedo posebej. V ARNG je tak primer na zemljevidih št. 22 in 23. Zemljevid št. 22 kaže prehod *á* v *é* med mehкими soglasniki, zemljevid št. 23 pa isti pojav v besedah *op'at* in *plem'annik*, v katerih je izgovor z *e* precej bolj razširjen od samega pojava. Nekateri pojavi nastopajo v razmeroma majhnem

številu besed, in sicer tako, da se izoglose teh besed precej razhajajo. Tudi takrat je najbolje kartografirati vsako teh besed posebej. Tako prikazuje prehod *a* v *o* v 2. os. glagolov tipa *platit'*, *taščit'* v ARNG 8 zemljevidov, za vsak glagol posebej, sledi pa splošen zemljevid, kjer je znak za dialektno obliko vselej, če obstaja le-ta vsaj pri enem glagolu (zemljevidi št. 27–35). Če je v kakšnem narečju gradivo kazalo na obstoj dveh ali več variant, so sestavjalci presodili bodisi po samih primerih, bodisi po opombi zapisovalca, katera varianta prevladuje, oziroma ali sta si enakovredni, ter pojav tako označili. V kasnejših atlasih so to določanje količinskega razmerja opustili, ker je premalo upravičeno glede na razmeroma majhno število primerov, ki so bili sestavljalcem na voljo.<sup>22</sup>

Važna lastnost zemljevidov v ARNG je dosledno ločevanje ravnin, na katerih se pojavljajo dialektne razlike, in poskus, prikazati z različnimi grafičnimi sredstvi strukturalno povezavo med različnimi elementi teh ravnin. Če nastopajo na zemljevidu kot členi dialektnega razmerja različna imena za kak predmet, npr. za burkle, nastanejo razlike na najmanj treh ravneh. Osnovna je leksikalna: ponekod pravijo temu predmetu *uhvat*, drugje *rogač*, spet drugje *jemki*. Vsaka teh besed ima več fonetičnih variant (*rogáč*, *ragáč*, *rayáč*, *rogác* itd.), nekatere tudi besedotvorne (*jemki*, *jemok*, *otjom* itd.). Če bi vsako teh variant posebej in enakovredno označili, bi dobili nepregledno množico znakov, izgubili pa bi tudi pregled nad strukturalnimi vezmi med skupinami variant. Zato je treba z različnimi grafičnimi sredstvi prikazati neenake odnose med elementi dialektnega razmerja. Za prikaz osnovne razlike uporabljajo v ARNG iste znake različnih barv, prvi znak je krog. Dopolnilne razlike so označene z različnimi geometrijskimi liki (trikotnik, kvadrat, romb), razlike tretje stopnje pa z različno zapolnjenostjo znakov. Znaki se morajo razlikovati po toliko lastnostih, kolikor je ravnih diferenciacije. Enostavna razlika je prikazana npr. na zemljevidu št. 137, ki kaže končnice orodnika ed. m. sp. zaimkov *moj*, *tvoj*, *svoj*. Končnica *-im* je označena z rdečim krogom, *-em* z zelenim, *-om* pa z rumenim. Pri zemljevidu z osnovno in dopolnilno razliko uporabljajo kombinacijo barv in likov. Pri prikazu spregatve glagola *peč'* (zemljevid št. 151) je z barvo podana osnovna razlika v končnem soglasniku osnove: rdeča barva pomeni osnovo na *-č* (*pečeš'*), zelena osnovo na *-k'* (*pek'eš'*), rumena pa osnovo na *-k* (*pekoš'*). Z obliko lika je označena dopolnilna razlika v vokalu končnice: krog pomeni *-o* (*pečoš'*, *pek'oš'*, *pekoš'*), trikotnik pa *-e* (*pečeš'*, *pek'eš'*).

Poleg zemljevidov posameznih jezikovnih pojavov je v atlasu še 50 zbirnih zemljevidov izoglos. Ti zemljevidi združujejo gradivo prejšnjih. Na enem zemljevidu je zbranih nekaj izoglos, ki potekajo blizu ena drugi in tvorijo t. i. snop ali pa kažejo razširjenost sorodnih pojavov. Značaj izoglos na kartografiranem ozemlju potrjuje zgodovino, namreč pozno naselitev Rusov na vzhodnem delu ozemlja. Izoglose so veliko bolj jasne na zahodu, na vzhodu pa se mešajo, saj so se tja priseljevali ljudje z različnih narečnih področij. Interpretacija izoglos pa bo seveda zares plodna šele takrat, ko bodo sestavljeni vsi atlasni ruskega ozemlja.

V spremnem zvezku ARNG so zbrani komentarji k posameznim zemljevidom. Sestavljeni so iz dveh delov, splošnega in posebnega. Splošni pojasnjuje, na

<sup>22</sup> Prav tam, str. 209.

osnovi katerega vprašanja je zemljevid narejen in ali je pojav kartografiran na osnovi leksikalno neomejenega gradiva ali ne. Če je pojav kartografiran kot zakonitost, so navedene besede, ki jih pri kartografiranju niso upoštevali (razne izjeme, knjižne besede itd.). Posebni del komentarja prinaša neposredne odgovore zapisovalcev. Najpogosteje je to potrebno takrat, kadar obstajata v narečju dve ali več variant, ali pa kadar je gradivo pomanjkljivo. Poleg tega najdemo v komentarju redke variante, ki na zemljevidu sploh niso označene, ter pripombe zapisovalcev, katere oblike uporabljajo starejši ljudje, katere mlajši itd.

Načela, po katerih je sestavljen ARNG in ki jih nekateri avtorji imenujejo »moskovska šola lingvistične geografije«,<sup>23</sup> so uporabili tudi sestavljavci beloruskega in bolgarskega atlasa, tako da tvorijo ti trije atlasi dokaj sorodno skupino.

### Dialektološki atlas beloruskega jezika

Beloruska lingvistična geografija ima že tradicijo. Med obema vojnama je beloruski jezikoslovec P. A. Buzuk izdal poskusni atlas vzhodnega in srednjega dela Belorusije<sup>24</sup> z zemljevidi fonetičnih in oblikoslovnih pojavov. Opiral se je na lastno vprašalnice<sup>25</sup> in na starejše gradivo. Zanimivo je, da je kartografiral predvsem razširjenost jezikovnih pojavov kot celote, kar tedaj ni bilo običajno. Politične razmere so prekinile plodno Buzukovo delo,<sup>26</sup> med vojno je bila uničena tudi večina zbranega gradiva, tako da je bilo treba po vojni začeti na novo. Tedaj pa so se tako teoretične zasnove kot vprašalnice<sup>27</sup> naslonile na rusko lingvistično geografijo. R. I. Avanesov je bil v začetnem obdobju dela pri DABM pokrovitelj mlade generacije beloruskih dialektologov in je poleg K. K. Krapive in J. M. Mackevičeve tudi redaktor atlasa. Več kot desetletno delo je bilo uspešno zaključeno l. 1963, ko je DABM izšel. Sestavljen je iz zvezka zemljevidov ter iz spremnega zvezka, v katerem so poleg komentarjev uvodni članki, seznam raziskanih krajev in zbiralcev ter bibliografija. Ker je vključeno v DABM samo gradivo iz beloruske republike, bo koristno dopolnilo regionalni atlas beloruskih narečij na Poljskem, ki ga pripravljajo poljski jezikoslovci.<sup>28</sup>

Način zbiranja gradiva za DABM je bil prav tak kot pri ARNG. Skupine študentov in njihovih učiteljev so pod vodstvom Inštituta za jezikoslovje Jakuba Kolasa pri AN BSSR zbrale gradivo v 1027 krajih. Gostota mreže znaša 1 kraj na 220 km<sup>2</sup>, kraji so po ozemlju zelo enakomerno razporejeni. Narava napak je podobna kot pri ARNG: premalo ali neustrezni primeri, nejasnosti pri

<sup>23</sup> T. V. Nazarova, Atlas slovenského jazyka, Movoznavstvo, 1970, št. 5, str. 89.

<sup>24</sup> Buzuk P., Sproba lingvističnej geografiji Belarusi, Minsk, 1928.

<sup>25</sup> Programa dlja zbirannja asablivascej belaruskix gavorak i gavorak peraxodnyx da susednix mox. Ukladal'niki S. Nekraševič i P. Buzuk, Minsk, 1927.

<sup>26</sup> F. Jakopin, Vprašanje beloruskega jezika in jezikoslovja. Jezik in slovstvo XV, 1969/70, str. 250.

<sup>27</sup> Programa pa vyučennju belaruskix gavorak i zbirannju zvestak dlja skladannja Dyjalektalagičnaga atlasa belaruskaj movy, Minsk, 1948.

<sup>28</sup> S. Glinka, M. Kondratjuk, I. Savickaja, Ob atlase belaruskix govorov v Pol'she, Voprosy jazykoznanija 1973, No. 1, str. 147.



določevanju pomena zapisanih besed. Vprašalnica v atlasu sicer ni ponatisnjena, po vsebini zemljevidov in po vprašanjih k zemljevidom, ki so navedena v komentarjih, pa lahko sklepamo, da je po vsebini in obsegu zelo podobna ruski. Zanimivo je, da so sestavili na osnovi skoraj istih vprašanj 338 zemljevidov, torej skoraj 100 zemljevidov več kot v ARNG (241). Težko je presoditi, od kod ta razlika. Deloma je prav gotovo nastala zaradi tega, ker so beloruska narečja bolj diferencirana kot narečja na ozemlju ARNG. Tako so npr. v DABM zemljevidi za imena za strnišča (št. 269—273), za krompir (št. 277), za piščanca (296), raco (297), oblak (313), kovača (314). Vsi ti izrazi se na ozemlju ARNG ne razlikujejo. Drugi razlog za večje število zemljevidov v DABM pa je verjetno boljša kakovost odgovorov. V njem so štirje zemljevidi posvečeni spolu in oblikam samostalnikov *gus'*, *mys'* (80—83), štirje zemljevidi oblikam števnikov *dva*, *tri* (143—146), deset zemljevidov imenom za različna gospodarska poslopja (250 do 240). O teh pojavih v ARNG ni zemljevidov ali pa jih je precej manj, avtorji ARNG pa izrecno omenjajo, da je za to krivo pomanjkljivo gradivo. Boljša kakovost gradiva je razumljiva, saj so DABM sestavljali 13 let (1948—1961), ARNG pa le 6 let, poleg tega so lahko beloruski dialektologi verjetno s pridom uporabili izkušnje ruskih kolegov. Inštitut za jezikoslovje Jakuba Kolasa pri AN BSSR je leta 1971 izdal vprašnico, ki vsebuje samo vprašanja iz leksike.<sup>29</sup> Vprašanj je skoraj 4000, zajemajo pa običajne pomenske skupine iz kmečkega življenja, pa še o človeških lastnostih, o boleznih, o otrocih, praznikih in verovanju. Vprašalnica je namenjena predvsem novemu leksikalnemu atlasu, služila pa naj bi tudi za sestavo dialektoloških slovarjev, monografij itd. Tako so se beloruski dialektologi že lotili dela, ki naj bi popravilo pičlo obravnavo leksike v atlasu.

Zemljevidov je v DABM 338, poleg tega 8 pomožnih. Jezikovni zemljevidi prikazujejo deloma na osnovi konkretnih besed, deloma na osnovi leksikalno neomejenega gradiva narečno diferenciacijo fonetičnih, oblikoslovnih, sintaktičnih in leksikalnih pojavov. Sistem označevanja je tak kot v ARNG, so pa zemljevidi tehnično bolj izdelani. Zemljevidi s snopi izoglos so izšli v posebni knjigi.<sup>30</sup> Na 80 zemljevidih so prikazani skupaj potekajoči snopi izoglos, ki členijo belorusko jezikovno ozemlje v vseh smereh, na osnovi le-teh pa je izpeljana sodobna členitev beloruskih narečij.

Komentarji so sestavljeni na enak način kot v ARNG in so prav tako včasih zelo obsežni, saj prinašajo k nekaterim zemljevidom vse gradivo.

### Bolgarski dialektološki atlas

Tretji jezikovni atlas, sestavljen po načelih »moskovske šole lingvistične geografije«, je bolgarski. Začeli so ga pripravljati po vojni.

St. Stojkov je leta 1947 sestavil vprašalnico, s katero naj bi ugotovili najbolj splošne značilnosti bolgarskih narečij.<sup>31</sup> Kasneje so začeli s pomočjo študentov zbirati narečno gradivo po nekoliko predelani vprašalnici. Medtem je v SZ S. B.

<sup>29</sup> Instrukcija pa zbiranju materijalaj dlja skladannja leksičnaga atlasa belaruskaj movy, Minsk, 1971.

<sup>30</sup> Gl. op. 18, drugo delo.

<sup>31</sup> St. Stojkov, Kratak osvedomitelen vāprosnik za proučvane na bālgarskite mestni govori, Sofija, 1947.

Bernštejn organiziral zbiranje gradiva za atlas bolgarskih narečij v SZ. Ta atlas je izšel leta 1958.<sup>32</sup>

Naloge, narediti nacionalni bolgarski atlas, sta se lotila leta 1955 Inštitut za bolgarski jezik pri BAN ter Inštitut za slavistiko pri AN SSSR. S sovjetske strani je delo vodil Bernštejn, z bolgarske pa Stojkov. Atlas naj bi izšel v štirih delih, vsak del bi zajemal 1/4 bolgarskega ozemlja, na koncu pa bi izdali zaključni zvezek, na katerem bi bili prikazani najvažnejši jezikovni pojavi na celem ozemlju. Do sedaj sta izšla dva dela. Prvi del obsega JV Bolgarijo, gradivo zanj so zbrali v letih 1956—60, zemljevide so sestavili v letih 1959—61. Izšel je leta 1964 pod redakcijo Stojkova in Bernštejna. Drugi del, ki zajema SV Bolgarijo, je samostojno del Bolgarov in je izšel pod redakcijo Stojkova leta 1966. Gradivo zanj so zbirali v letih 1960—63, zemljevide pa so sestavili do leta 1964. Oba dela sta sestavljena iz dveh zvezkov: v enem so zemljevidi, v drugem pa uvodni članki, komentarji, ponatisnjena vprašalnica, seznam krajev in zbiralcev, seznam kartografiranih pojavov ter opis in zgodovina prebivalstva.

Za atlas je Stojkov pripravil novo vprašalnico.<sup>33</sup> Obsega 369 vprašanj: 120 fonetičnih, 137 oblikoslovnih, 6 sintaktičnih in 106 leksikalnih. Težišče je tudi tu na fonetiki in oblikoslovju. Vprašanja so sestavljena tako, da bi, če je le mogoče, na osnovi leksikalno neomejenega gradiva ugotovila sistemske zakonitosti narečij. Vsebina vprašanj je v skladu z drugačno zgradbo bolgarskega jezika: manj je npr. vprašanj o sklanjatvah, več pa o glagolskih časih.

Gradivo za BDA so zbrali sodelavci Inštituta za bolgarski jezik (za prvi del tudi Inštituta za slavistiko iz SZ), fakultetni učitelji sofijske univerze, gimnazijski učitelji in študenti, razdeljeni na skupine 3—4 ljudi. Posebnost BDA je izbira krajev, v katerih so zbirali gradivo. Preden so jih določili, so namreč proučili narečja vseh bolgarskih krajev, da bi ugotovili, kje govore še staro narečje, ter nato zbirali gradivo samo v teh krajih. To znaša v prvem delu 400 od približno 1480 krajev, v drugem pa 265 od približno 1200 krajev. Takšen kriterij je sestavljalcem narekovala zgodovina Bolgarije, ki je v zadnjih treh stoletjih doživela veliko selitev prebivalstva, poleg tega pa živi v Bolgariji precejšnje število drugih narodnosti. V spremnih zvezkih atlasa sta objavljena daljša članka o zgodovini migracij in o etničnem sestavu kartografiranih ozemelj. Za informante so izbrali domačine, katerih starši so bili že rojeni v raziskovanem kraju. Gradivo so zapisovali posredno, med pogovorom. Veliko število zbiralcev je povzročilo pomanjkljivosti v odgovorih, vendar so jih po prvem letu precej uspešno odpravili.

Na osnovi zbranega gradiva so sestavili za prvi del atlasa 580 kart (objavili so jih 277), za drugi del pa 611 (objavili so jih 290). Spisek neobjavljenih zemljevidov je natisnjen v spremnih zvezkih. Večina zemljevidov ni ostala neobjavljena zaradi pomanjkljivosti, temveč zaradi nejasnih izoglos, nezanimivosti in ponavljanja. Na vsako vprašanje vprašalnice so sestavili po eno osnovno karto, če je bilo mogoče, na osnovi leksikalno neomejenega gradiva. Če pa je kak pojav nastopal le v eni ali nekaj besedah, so za te besede naredili posebne zemljevide. Leksikalni zemljevidi prinašajo različna imena za predmete iz kme-

<sup>32</sup> Bernštejn S. B., Češko E. V., Zelenina E. I., Atlas bolgarskih govorov v SSSR, Moskva, 1958.

<sup>33</sup> St. Stojkov, Programa za sábirane na materialii za bálgarski dialekten atlas, Sofija, 1962.

čkega življenja. Na nekaterih, npr. tistih z imeni za različne dele pluga, so dane risbe teh predmetov. Semantičnih zemljevidov je le malo.

Osnovni znak na zemljevidu je barvast krog. Če je v enem kraju več variant, je krog razdeljen na odgovarjajoče število delov. V bolgarskem atlasu načeloma prikazujejo na enem zemljevidu le eno dialektno razliko, v tem se BDA bistveno razlikuje od prejšnjih dveh atlasov. Takšni zemljevidi so bolj pregledni, pa vsebinsko manj bogati. Le pri leksikalnih zemljevidih je nekaj takih, ki prinašajo dopolnilne besedotvorne razlike (npr. št. 227, 232 v drugem delu BDA).

Karte izoglos bodo sestavili potem, ko bodo izšli vsi deli atlasa. Komentarji prinašajo gradivo, ki se ni dalo kartografirati: redke variante, opombe zapisovalcev, opis kakovosti gradiva itd.

### Mali atlas poljskih narečij

Pri Poljakih ima lingvistična geografija bogato tradicijo. Med obema vojnama je izšlo več regionalnih lingvogeografskih del.<sup>34</sup> Leta 1959 sta avtorja Podkarpatskega atlasa Malecki in Nitsch naredila načrt za poljski jezikovni atlas, ki naj bi zajemal 600 krajev in 2000 vprašanj, vendar se je začela vojna, še preden je načrt zaživel. Po vojni so začeli Poljaki spet misliti na atlas, vendar v zmanjšanem obsegu. Zanj so določili 100 krajev in 600 vprašanj, zato so ga imenovali *Mali atlas*. Voditelj kolektiva poljskih dialektologov je bil K. Nitsch, po njegovi smrti pa M. Karaš. Gradivo so zbrali v letih 1951–54, v letih 1957–70 pa je izšlo 13 zvezkov MAGP. Vsi razen zadnjega so sestavljeni iz dveh delov: 50 zemljevidov in spremnih zvezkov z uvodom, seznamom virov, zemljevidov, kartografiranih besed ter komentarji. V prvem zvezku je še splošen uvod k atlasu ter seznam in kratek opis krajev in informantov, seznam zbiralcev in ponatisnjena vprašalnica. 13. zvezek vsebuje med drugim seznam vseh zemljevidov, vseh kartografiranih besed in zaključne pripombe sestavljalcev.

Mreža krajev v MAGP je zelo redka. Gostota znaša 1 kraj na 2585 km<sup>2</sup>, srednja razdalja med dvema krajema je 60 km. Za tako redko mrežo so se odločili zato, ker niso imeli zadosti strokovnjakov, za množično pomoč študentov pa se niso hoteli odločiti. Zbiralcev je bilo 63, večinoma dialektologov in fakultetnih učiteljev. Redkost mreže so skušali premagati na več načinov. K 116 glavnim krajem so pritegnili še 69 dodatnih in 75 krajev iz predvojnih lingvogeografskih del, poleg tega pa še podatke iz starejše dialektološke literature, najstarejši viri segajo v začetek tega stoletja (en slovinski kraj je obdelan na osnovi gradiva iz leta 1905–15 in ne prikazuje današnjega stanja). Podatki iz glavnih krajev so na vsakem zemljevidu, iz ostalih pa le, če vsebujejo kaj pomembnega. Tako so dobili mrežo s stalnim ogrodjem, ki se lahko po potrebi precej zgosti, saj je skupno število krajev med 250 in 300. Takoj se porodi vprašanje, ali je upravičeno združevati gradivo različne starosti. Sestavljalci MAGP menijo, da je, češ da dopolnilni material ni nikoli rušil celotne slike, pa tudi

<sup>34</sup> Stieber Zd., *Izoglosy gwarowe na obszarze dawnych wojewódstw Łęczyckiego i Sieradzkiego*, Kraków, 1933. — Malecki M. i Nitsch K., *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, Kraków, 1934. — K. Dejna, *Podolsko-wolýńskie pogranicze językowe*, Tarnopol, 1938. — J. Tarnacki, *Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie — Mazowsze)*, Warszawa, 1939.

navedeno je vedno, od kod podatki izvirajo, tako da se bralec lahko sam odloči, ali bo starejši material upošteval ali ne. V zahodnem delu Poljske, kamor so se Poljaki spet priselili šele po 2. vojni, narečij niso raziskali razen v nekaj poskusnih krajih, ki naj bi prikazali nova mešana narečja.

Vprašalnica ima 601 vprašanje in je za razliko od tistih, ki smo si jih ogledali do sedaj, pretežno leksikalna, saj je približno 475 vprašanj leksikalnih, 125 pa fonetičnih in oblikoslovnih. Vendar delitev ni tako razločna kot pri vprašalnicah moskovske lingvogeografske šole, saj je med leksikalnimi vprašanji precej takih, kjer je beseda diferencirana le fonetično, npr. št. 185: *ząb, zęby, (zemy, zymby)*. Precej je parov semantičnih in terminoloških vprašanj, npr. št. 428: *Podwieczorek (jużyna, smaczyna)* ter št. 429: *Co znaczy jużyna*. Besede so, kot običajno, iz kmečkega življenja. Oblikoslovna vprašanja sprašujejo po različnih oblikah samostalniških sklanjatev, spregatev, zaimkov, in to na primerih 1—3 besed. Približno 20 vprašanj (526—547) sprašuje po fonetičnih pojavih, neodvisno od leksike, ter zahteva odgovor, ki bo označil sistem v narečju, npr. št. 526: *Pochylone a (żat, źat, źot, żaut, żout)*. Zapisovalec mora sam ugotoviti, kakšen sistem obstaja v narečju, in navesti nekaj primerov. Sintaktičnih vprašanj v vprašalnici ni.

Spraševanje je potekalo v obliki tekočega pogovora. Zbiralec je bil po navadi en sam, informatorjev pa je bilo več, pogoj zanje je bil, da so že njihovi starši bili doma v raziskovanem kraju. V uvodu k 1. zvezku so imena vseh informatorjev naštet, prav tako njihova starost, izobrazba in poklic.

Zemljevidov je v MAGP 601 in si ne slede v istem zaporedju kot vprašanja. Avtorji so hoteli, da bi vsak zvezek predstavljal zaključeno celoto ter da bi vseboval obenem leksikalne in slovnične zemljevide. Leksikalni zemljevidi so po navadi razvrščeni tematsko, v 1. zvezku so npr. izrazi v zvezi s hišo, plugom, vozom, dalje fonetični zemljevidi, ki ilustrirajo diferenciacijo starih skupin *śrz*, *żrz* na osnovi posameznih besed ter en morfološki zemljevid. 4. zvezek je cel posvečen kontinuantom staropoljskih glasov *ā, aj, ar, ra, ja, je*. Prvi zemljevid je splošen, ostali pa prikazujejo diferenciacijo naštetih glasov v posameznih besedah. Ker za precej teh besed obstajajo v poljskih narečjih tudi sinonimi, so hkrati kartografirali tudi te, tako so postali zemljevidi fonetsko-leksikalni. Po drugi strani pa večina leksikalnih zemljevidov prinaša tudi fonetične variante. V MAGP je tudi precej semantičnih zemljevidov, npr. št. 2, 69, 121, 518, 533. Avtorji MAGP so stremeli za tem, da bi čim bolj izkoristili gradivo in nanесли na karte čim več podatkov. Zaradi redke mreže in domiselnega izbora grafičnih sredstev so zemljevidi kljub temu zelo pregledni. Uporabili so najrazličnejše načine označevanja: znake različnih barv, oblik in zapoljenosti, raznobarvne izoglose, barvne in črtkane površine, pa tudi raznobarvne napise. Osnovna razlika je po navadi prikazana z znaki, dopolnilna pa z barvnimi površinami. Napise so uporabili takrat, kadar je toliko različnih variant, da bi postavljanje znakov otežilo branje. Tak je npr. zemljevid št. 11, ki kaže fonetične in leksikalne variante besede *grządziel*. Zelo pogosto uporabljajo izoglose za zaokroževanje ozemlja, na katerem je razširjena določena varianta, ki je sicer označena z znaki. Izoglosa tedaj služi le večji preglednosti zemljevida.

V 12. zvezku je 25 zemljevidov izoglos, ki združujejo podatke večih zemljevidov posameznih pojavov. So dveh vrst: prvi so fonetični in prikazujejo izoglose nekaj besed, v katerih kakšen pojav nastopa, drugi pa prinašajo skupine

blizu potekajočih izoleks, ki dokaj razločno omejujejo vzhodni, zahodni, južni in severni del poljskega jezikovnega ozemlja.

Komentarji vsebujejo podatke o gradivu iz dodatnih krajev ter dejstva, ki niso bila kartografirana: o variantah, o dodatnih pomenih besed, ali jih uporabljajo starejši ali mlajši ljudje itd. Komentarju k leksikalnemu zemljevidu je pogosto dodana risba kartografiranega predmeta. Na koncu vsakega komentarja je kratek povzetek o narečni diferenciaciji kartografiranega pojavnosti, ki naj pomaga bralcu hitreje razumeti zemljevid.

Zemljevidov je v MAGP 601 in si ne slede v istem zaporedju kot vprašanja.

Ker je mreža MAGP tako redka, so to vrzel zapolnili z velikim številom regionalnih atlasov.<sup>35</sup>

### Atlas slovaškega jezika

Pionir slovaške lingvistične geografije je bil V. Vážný. Le-ta je s pomočjo vprašalnice<sup>36</sup> zbral z dopisno metodo gradivo iz več kot 800 krajev. Čeprav je dopisnike sicer poučil o načinu zapisovanja, ta način ni mogel biti dovolj zanesljiv za atlas. Iz zbranega gradiva je sestavil kartoteko ter nato začel pripravljati neposredno zbiranje za atlas, a ga je vojna pri tem prekinila. Med vojno je skupina slovaških dialektologov, med njimi tudi J. Štolc, ki je po vojni vodil delo pri slovaškem atlasu, zbirala in kartografirala vsak svoj del slovaškega ozemlja, kasneje naj bi te dele združili v skupno delo. Ta načrt se ni uresničil. Po vojni so spet začeli zbirati narečno gradivo po vprašalnici, ki sta jo sestavila J. Štolc in E. Pauliny.<sup>37</sup> Njuna vprašalnica obravnava fonetične in morfološke razlike. Večino gradiva so zbrali v letih 1947–1951, kartografiranje pa so opravili do leta 1965. I. del ASJ, ki obravnava vokalizem in konzonantizem, je izšel leta 1968. Delo pri atlasu je vodil J. Štolc, urednik je E. Pauliny. ASJ je sestavljen iz zvezka zemljevidov in spremnega zvezka, v katerem so uvodni članki, komentarji, vprašalnica, seznam krajev s kratkim opisom, seznam raziskovalcev, abecedni seznam kartografiranih besed ter bibliografija važnejše splošne lingvo-geografske in slovaške dialektološke literature. Na osnovi gradiva, zbranega po tej vprašalnici, pripravljajo še morfološki del atlasa, gradivo za leksikalni in besedotvorni del pa se zbira po vprašalnici A. Habovštiaka in F. Buffe, ki je izšla leta 1964.

Pri številu eksploracijskih točk so Slovaki dosegli največ, saj so raziskali narečja prav vseh krajev na Slovaškem, njihovo število je 2559. Ker bi na zemljevidih težko obdržali tako gosto mrežo, so vključili v atlas le 335 krajev, kar pa

<sup>35</sup> *Dejna K.*, *Polsko-laskie progranice językowe na terenie Polski*, I–II, Łódź, 1951–53. — *Stieber Zd.*, *Atlas językowy dawniej lemkowski*, I–VIII, Łódź, 1956–64. — *K. Dejna*, *Atlas językowy wojewódstwa kieleckiego*, I–VI, Łódź, 1962–68. — *Z. Sobierajski*, *Atlas polskich gwar spiskich*, I–II, Poznań, 1966–70. — *A. Zaręba*, *Atlas języków Śląska*, I, Kraków, 1969. — *H. Horodyska-Gadkowska* (od II naprej *A. Kowalska*), *A. Strzyżowska-Zaremba*, *Atlas gwar mazowieckich*, I–III, Wrocław-Kraków, 1971–75.

<sup>36</sup> *Dialektologické dotazníky pre Slovensko*, č. 1–26, Zostavil V. Vážný, Turč. Sv. Martin, 1921–30.

<sup>37</sup> *Dotazník pre výskum slovenských nářečí*, (Atlas slovenského jazyka), Zostavili E. Pauliny a J. Štolc, Bratislava, 1947.

je v primerjavi z velikostjo ozemlje še vedno veliko. Izbor krajev je bil odvisen od stopnje dialektne diferenciacije, kraj na zemljevidu predstavlja skupino razmeroma enotnih narečij. Zbiralci gradiva so bili večinoma študenti slavistike. Zanje so voditelji zbiranja pripravili seminarske vaje in ekskurzije, na katerih so jih poučili, kako je treba izpolniti vprašalnice. Skupno število zbiralcev je bilo 121. Po navadi je v vsakem kraju vprašalnice izpolnil en sam zbiralec. Informatorji so morali od otroških let živeti v raziskovanem kraju, kartografirali so narečje, ki ga govori starejša generacija. Način spraševanja je bil prepuščen iznajdljivosti posameznika. Oblika vprašalnice se precej razlikuje od tipa vprašalnice za ARNG. Vsebuje 2355 besed in oblik brez veznega teksta. Besede so izbrane tako, da ilustrirajo fonetične in oblikoslovne pojave. Vsak zbiralec je dobil vprašalnice, natisnjene na posebnih formularjih, in je moral zapisati zahtevane besede naravnost v vprašalnice. Takšna vprašalnica ima veliko prednost pred tipom vprašalnice za ARNG, ker je zbrano gradivo popolnoma primerljivo, saj vsi zbiralci zapišejo iste besede.

V ASJ so poleg pomožnih (geografskih in zgodovinskih) 503 zemljevidi. Razdeljeni so na 29 serij, katerih vsaka prikazuje dialektno diferenciacijo enega fonetičnega pojava. Znotraj ene serije se vrste zemljevidi posameznih besed, v katerih obravnavani pojav nastopa. Serija I npr. prikazuje narečne razlike v refleksih za \*a, serija II za \*ja, eja, serija III za \*b, z itd. V seriji I je 11 zemljevidov, in sicer za besede *zarábat'*, *jama*, *d'aleko*, *ukazovat'*, *gate* itd. Vse besede so izbrane tako, da prikazujejo splošno stanje, ne pa izjem. Število besed, ki ponazarjajo diferenciacijo kakšnega glasu, se poveča z besedami, katerih izoglose so zelo podobne kartografiranim, in so navedene v komentarju. Na koncu serije je sintetičen zemljevid, na katerem so združene izoglose posameznih besed, tako da dobimo predstavo o enotnosti oz. razhajanju posameznih realizacij pojava. Kadar se kakšen pojav odraža na razmeroma majhnem ozemlju, je prikazan na izrezu iz zemljevida z bolj podrobno mrežo krajev. Druga značilnost ASJ je, da se na enem zemljevidu prikazuje samo ena razlika. Če se kakšna beseda po narečjih razlikuje po več glasovih, je kartografirana na več zemljevidih, katerih vsak prikazuje po eno razliko. Oblikoslovnih, besedotvornih in leksičnih razlik pa glede na to, da je atlas fonetičen, razen redkih izjem, sploh ne prikazuje. Zato za označevanje zadostujejo različni liki iste barve.

Način kartografiranja v ASJ je zelo pregleden in zemljevidi so zelo lahko razumljivi, vendar zahteva veliko število zemljevidov, saj vsebuje ASJ za fonetiko več zemljevidov kot ARNG za vse jezikovne plasti skupaj (503:241).

Komentarji v ASJ so razdeljeni kot zemljevidi na serije. Vsaka serija ima skupen komentar, ki je nekak uvod v kartografirani pojav. Povzema položaj na zemljevidih, prinaša pa tudi kratko historično razlago ter literaturo, ki ta pojav obravnava. Komentarji k posameznim zemljevidom naštevajo vse zapisane variante kartografiranih besed ter obliko teh besed v praslovanski rekonstrukciji in v ostalih slovanskih jezikih.

#### Lužiškosrbski jezikovni atlas

Sestava tega atlasa je bila za sorabiste neodložljiva naloga, saj se lužiškosrbsko jezikovno ozemlje neprestano krči. V tridesetih letih je lužiško srbščino

lingvogeografsko obravnaval P. Wirth, a je vojna to delo prekinila.<sup>38</sup> Sele proti koncu petdesetih let je bila mlada generacija sorabistov sposobna lotiti se jezikovnega atlasa. Na srečo je bilo še možno raziskati večji del lužiskosrbskih narečij. V letih 1958—1959 so sestavili vprašalnico in določili eksploracijske točke, nato pa začeli zbirati gradivo. Delo so vodili sodelavci Inštituta za lužiskosrbsko narodopisje v Budišinu H. Fasske, H. Jentsch in S. Michalk. Pri zbiranju gradiva so sodelovali tudi slavisti drugih dežel, vendar je atlas po koncepciji samostojen in zavestno nadaljuje Wirthovo tradicijo. V letih 1965—1975 je izšlo 5 zvezkov. Prvi štirje vsebujejo leksikalne karte, ki tvorijo v vsakem zvezku tematsko skupino (poljedelstvo, živinoreja, živalstvo in rastlinstvo, domača obrt), peti, ki ima zaporedno številko 11, pa prikazuje narečne razlike v samostalniški paradigmatiki. Zvezki SS so urejeni tako, da prinašajo skupaj v eni knjigi zemljevide in komentarje, poleg tega pa še seznam krajev in kartografiranih besed, imena zbiralcev in tisti del vprašalnice, na osnovi katerega so sestavljeni zemljevidi. Seznam informantov bo objavljen, ko bodo izšli vsi zvezki (predvidoma 12). V 1. zvezku je še kratek uvod o načinu dela za atlas ter nekaj zgodovinskih zemljevidov s kratkim pojasnilom.

Za SS so raziskali 139 krajev, povprečna razdalja med dvema krajema je 3—4 km. Spraševali so pretežno starejše ljudi, saj v mnogih krajih mlajši ne znajo več lužiške srbščine ali pa ne poznajo izrazov v zvezi s kmetovanjem, domačo obrtjo itd. Gradivo so zbrali večinoma sami avtorji atlasa, Fasske, Jentsch in Michalk, le v nekaj krajih so jim pomagali še gostje dialektologi iz Poljske, Čehoslovaške in SZ. To je zagotovilo zelo visoko kakovost gradiva. Vprašalnica ima 2300 besed gesel, iz njih se dajo izluščiti tudi fonetične in oblikoslovne narečne razlike. Razdeljena je na 23 tematskih skupin: živalstvo, ribištvo, rastlinstvo, živinoreja, čebelarstvo, vrtnarstvo, poljedelstvo, obdelava lanu, kovin, lesa, transport, hiša, kuhinja, obleka, telo, higiena, sorodstvo, človek in njegove lastnosti, poklic in družba, vera in običaji, narava in čas ter razno. Ponovno vidimo, da je za kolikor toliko zadovoljivo obdelavo dialektne leksike potrebno nekaj 1000 vprašanj z najrazličnejših pomenskih področij, ter da je približno 100 vprašanj, kot jih imajo vprašalnice za ARNG, DABM in BDA, premalo.

Zemljevidov je v do sedaj izdanih zvezkih SS skupaj 539. Prvi štirje zvezki prinašajo leksikalne karte. Na njih so kartografirane besede, ki se razlikujejo v korenskem morfemu, v predponi ali priponi ali pa v posameznih fonemih. Nekaj zemljevidov je tudi semantičnih. Način označevanja se naslanja na Wirthovo tradicijo. Uporabljajo kombinacijo napisov, izoglos in znakov. Prevladujoča varianta je označena z napisom, ozemlje, na katerem nastopa, pa je omejeno z debelo tiskano izogloso. Manj pogoste oblike so označene z znakom, katerega pomen je razložen v legendi. Na zemljevidu so prikazane tudi dopolnilne, oblikoslovne in fonetične razlike. Te so zaznamovane z različno debelimi izoglosami. Tako tri vrste izoglos kažejo na tri ravni diferenciacije: leksikalno, oblikoslovno in fonetično, poleg tega označujejo napisi prevladujoče variante, znaki pa redkeje. Npr. na zemljevidu št. 35, ki kaže razširjenost različnih pridevnikov za ržen (v zvezi *ržena slama*), so označena z napisom in omejena z debelo izogloso

<sup>38</sup> P. Wirth, *Beitraege zum sorbischen (wendischen) Sprachatlas*, Leipzig, 1934—36.

področja: 1. *žyna/džyna*, 2. *žytoŭa*, 3. *žytna/žitna*, 4. *roškoŭa* ter 5. *žrana*. S tanko izogloso sta razdeljeni še področji 1. in 3., na katerih obstajata dve fonetični varianti. Kraji, kjer so našli druge izraze, kot jih pove napis, so posebej označeni z znakom. Zemljevidi so sicer precej napolnjeni, vendar so na njih dokaj pregledno podane praktično vse variante kartografirane besede, obenem pa so strukturno lepo ločene. Tak način kartografiranja je seveda primeren samo za manjše ozemlje.

Na koncu vsakega zvezka je še skupina zemljevidov, ki kažejo snope izoglos. Le-ti zelo jasno omejujejo posamezna narečna področja.

Ob vsakem zemljevidu je komentar, ki navaja vse zbrane variante kartografirane besede ter njeno etimologijo, poleg tega pa še kratek opis položaja na zemljevidu in literaturo, kjer se beseda pojavlja.

Morfološki zvezek SS se od leksikalnega razlikuje po tem, da sta v njem zamenjala vlogo zemljevid in komentar. Zemljevid tu služi kot kratek povzetek teksta. Zemljevidi prikazujejo dialektno diferenciacijo posameznih paradigmatičnih pojavov kot celote na osnovi leksikalno neomejenega materiala, komentari pa so izčrpen opis kartografiranega pojava, ki vsebuje odstopanja, zgodovino pojava, literaturo itd., tako da ta zvezek pravzaprav presega okvir običajnega jezikovnega atlasa. Zanimivo je tudi, da uporablja avtor (avtor tega zvezka je samo H. Fasske) statistično metodo za določanje pogostnosti različnih variant. To metodo omogoča veliko število zbranih primerov: 112.630 primerov za 61 povov. Tako zamenja običajni opisni način označevanja — bolj pogosto, manj pogosto, redko itd. — natančen številčni podatek.

Na kratko smo pregledali sestav šestih slovanskih jezikovnih atlasov. Ni namen tega prikaza, ocenjevati njihove kvalitete. Le-ta je odvisna od tega, kako popolno so mogli posamezni atlasii odraziti jezikovno diferenciacijo kartografiranega področja, o tem pa bi mogel soditi le dober poznavalec teh jezikov in njihovih narečij. Opozoriti sem hotela le na različne načine, ki so jih uporabljali sestavljalci atlasov, da bi zajeli jezikovno gradivo v zemljevide.

Glede na glavna elementa lingvističnih atlasov — vprašalnico in način kartografiranja — tvorijo ruski, beloruski in bolgarski atlas homogeno skupino. Zgrajeni so po načelih, ki so jih prvi uporabili sestavljalci ARNG. Ti atlasii se odlikujejo po vprašalnici, v kateri so vprašanja sistematično razvrščena in zajemajo vse plasti jezika: fonetično, oblikoslovno, sintaktično in leksikalno. V vseh treh je težišče na fonetiki in morfologiji. Sintaktičnim in leksikalnim razlikam je posvečeno razmeroma malo vprašanj, poslednjim približno 100, kar je veliko premalo. Naslednja značilnost teh vprašalnic je v formulaciji vprašanj. Le-ta po navadi ne sprašuje po posameznih besedah in oblikah, ampak po kompleksnih zakonitostih, ilustriranih na večjem številu primerov. Zbiralci so morali sami razvrstiti gradivo po rubrikah. Takšno zapisovanje ima, povezano z dejstvom, da so gradivo zbirali v veliki meri študenti, eno pomanjkljivost: primeri za kakšno vprašanje se lahko od enega do drugega odgovora precej razlikujejo, tako da je gradivo težko primerljivo. Če kakovost in narava gradiva dopuščata, so zemljevidi narejeni na osnovi leksikalno neomejenega gradiva, kartografirane so sistemske fonetične, oblikoslovne in sintaktične razlike. Abstrakcija jezikovnega gradiva se izravnava v komentarju, ki navaja neposredne odgovore, če je



gradivo v kakršnemkoli pogledu nezadovoljivo, tako da prikazuje zemljevid več, kot dovoljuje gradivo.

Samo sistemske razlike (v samostalniški paradigmatiki) prinaša 11. zvezek lužiškosrbskega atlasa. V njem je kartografiranih 61 oblikoslovnih pojavov, odstopanja od splošnih pravil pa so navedena v komentarju. Število primerov, ki jih je sestavljalec uporabil pri določanju posameznih zakonitosti, je bilo verjetno pri SS največje: 112.630. Za leksikalne zemljevide SS je značilno, da dosledno prikazujejo poleg osnovne še obstajajoče dopolnilne (morfološke in fonetične) razlike. Zaradi majhnega ozemlja zemljividi vseno niso nepregledni.

Nasprotno od lužiškosrbskega atlasa in atlasov, sestavljenih po načelih moskvske lingvogeografske šole, teži slovaški atlas za čim večjo konkretnostjo in nikoli ne kartografira pojavov abstrahirano od leksike. Določen fonetični pojav ASJ prikazuje s pomočjo več zemljevidov posameznih besed, v katerih pojav nastopa, nato pa združi izoglose teh besed na skupnem zemljevidu. Uvodu avtorji ASJ pravijo: »V ASJ so prikazani na konkretnih besedah geografsko diferencirani samoglasniški in soglasniški, oblikoslovnji, besedotvorni, leksikalni, semantični in sintaktični pojavi. Zato je to atlas pojavov, ne besed« (str. 32). Posamezen pojav je v ASJ podkrepjen s približno 20 besedami (za 29 pojavov je kartografiranih 236 besed, 430 pa jih je opisanih v komentarju). Za zbiranje gradiva za ASJ so uporabljali vprašalnico, ki je bila formulirana tako, da je v odgovorih zahtevala čisto določene besede. Na ta način je bilo vse zbrano gradivo primerljivo, čeprav je pri zbiranju pomagalo precejšnje število študentov in je bilo število raziskanih krajev veliko (2559 — praktično vsi kraji na Slovaškem). Naslednja značilnost ASJ je, spet v popolnem nasprotju s prakso lužiškosrbskega atlasa, da načeloma ne prikazuje več kot ene dialektne razlike na enem zemljevidu. V tej lastnosti mu je podoben bolgarski atlas, ostali atlasi pa dopolnilne razlike v večji ali manjši meri prinašajo.

Poljski jezikovni atlas je izredno elastičen in teži k čim večjemu izkoristku zbranega gradiva. Na zemljevidih po navadi prinaša še dopolnilne razlike, količino gradiva in gostoto mreže pa povečuje z uporabo starejšega gradiva. Sistemske razlike so v njem kartografirane po navadi s pomočjo večjih zemljevidov posameznih besed, včasih pa abstrahirano od leksike. Včasih sta oba načina kombinirana (npr. zemljevidi št. 151—172).

Na splošno se zdi, da pomeni sestavljalcem atlasov način, kako zbrati množico jezikovnega gradiva, razširjenega na velikem prostoru, večjo težavo kot pa načelno vprašanje, kako ta material kartografirati. Poslednji problem se da uspešno rešiti na več načinov, prvi pa pomeni nekakšen neenak boj med razmera majhnim številom dialektologov in množico dialektov, ki se vedno hitreje stapljajo s knjižnim jezikom.

S. Derganc  
Filozofska fakulteta, Ljubljana